

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

τῷ παιδαγωγῷ τῶν τέκνων Θωμᾶ
Παλαιολόγου·

καὶ περὶ τῶν ἀπογόνων Κωνσταντίνου Παλαιολόγου τοῦ
τελευταίου Αὐτοκράτορος Κωνσταντινουπόλεως.

Συνωδὰ τῷ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἡμερο-
λογίου ἐκδόσεως προτεθειμένῳ ἡμῖν σκοπῷ, ὅπως περιλά-
βωμεν ἐν αὐτῷ πᾶσαν διατριβὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἱστορίαν
τῆς ἡμετέρας γλώσσης, εἴτε περὶ τῆς ἐκπτώσεως αὐτῆς εἰς
τὸν χυδαῖσμόν, εἴτε περὶ τῆς ἀναμορφώσεως καὶ διορθώσεως
κατα βαρβαρίαν προαγωγὴν εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος, πραγ-
ματευομένην, εὖλογον ἐκρίναμεν τὴν δημοσίευσιν τῆς τοῦ
Βησσαρίωνος ἐπιστολῆς πρὸς τὸν παιδαγωγὸν τῶν τέκνων
Θωμᾶ τοῦ Παλαιολόγου, ἅτε δὴ τεκμηριοῦσαν, ὡς ὀρθῶς
ἡμῖν παρετήρησεν ὁ σοφὸς φιλέλλην καὶ σεβάσμιος ἡμῶν
φίλος Κύριος Βρουνέτιος Δεπρέσλ, ὅτι ὁ πολυμαθὴς ἐκεῖνος
ἀνὴρ οὐκ ἀπηξίου γράφειν καὶ τὴν καλουμένην χυδαίαν
γλῶσσαν.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τὸ μὲν πρῶτον ἐγένετο γνωστὴ ἐκ τοῦ
Χρονικοῦ Γεωργίου Φραντζῆ τοῦ Πρωτοβεστιαρίου, ἔπειτα δὲ

ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ Μεουρσίου, ἐκ τοῦ Φραντζῆ παραληφθεῖσα, καὶ προστεθεῖσα ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη ἐκδόσει τῶν πονημάτων Ἡσυχίου Μιλησίου τοῦ Ἰλλουστρίου(α). ἀλλὰ τελευταῖον ἐξεδόθη ἐπιμελῶς διωρθωμένη, καὶ Λατινιστὶ μεθερμηνευμένη, ὑπὸ Ἐμ. Βεγκιέρου, τοῦ πρὸς ἄλλοις πολλοῖς καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ ἐπιθεωρήσαντος καὶ διορθώσαντος ἐν τῇ συλλογῇ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, τῇ ἐν Βόννῃ ἐκδεδομένη. Ἐκ ταύτης λοιπὸν τῆς ἐκδόσεως μεταφέρομεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τὴν περίεργον ταύτην τοῦ Βησσαρίωνος ἐπιστολήν, ὀλίγα τινὰ προτάσσοντες περὶ τοῦ περιφήμου τούτου Καρδιναλίου, οὗ τὴν πολυμαθεῖαν ἄλλοι τε πολλοὶ ἐπήνεσαν, μάλιστα δὲ ὁ σύγχρονος αὐτῷ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ὁ Ἀθηναῖος, λέγων· “Περὶ μὲν οὖν Βησσαρίωνος τοσόνδε ἐπιστάμενος μνήμην ποιήσομαι, ὥς ξυνέσει τε τῇ ἀποφύσεως, πολλῶν δὴ τῶν εἰς τοῦτο εὐδοχιμούντων Ἑλλήνων, μακρῷ γενόμενος, καὶ κρίνειν τε ἐφ’ ὅ, τι ἂν γένοιτο κράτιστος δοκῶν γενέσθαι, τὰ δὲ ἐς σοφίαν τὴν Ἑλλήνων τε καὶ Ῥωμαίων οὐδενὸς δεύτερος, κ. τ. λ.”(β). Ἀλλὰ διὰ ταῦτα μάλιστα φαίνεται παράδοξος ἢ ἐν τῇ ἐπιστολῇ μισοβάρβαρος γλῶσσα, καὶ εὐλογον παρέχει ὑποψίαν περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῆς. Καταλείποντες δὲ τὴν περὶ τούτου κρίσιν τοῖς ἐξ ἐπαγγέλματος κριτικοῖς, ἐπανάγομεν τὸν λόγον εἰς τὰ περὶ Βησσαρίωνος.

Ὁ Ἰωάννης Βησσαρίων ἐγεννήθη ἐν Τραπεζοῦντι κατὰ

(α) Hesychii Milesii, viri illustris opuscula, partis hactenus non edita, Joannes Meursius Graece ac Latine simul primus vulgavit, cum notis. His adjecta Bessarionis epistola Graecobarbara. — Lugduni Batavorum 1613.

(β) Σελ.: 293. ἔκδ.: Βόννης.

τὸ ἔτος 1395, καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τὸ 1472. Ἀπλοῦς μοναχὸς ἐν τινι μοναστηρίῳ τῆς Πελοποννήσου, ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Νικαίας, καὶ συνώδευσε τῷ ἔτει 1438 τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον εἰς Ἰταλίαν εἰς τὴν περίφημον σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, ὅπου ἔμελλε νὰ συμφωνηθῇ ἡ ἔνωσις τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Ὁ Βησσαρίων ἐχειροτονήθη καρδινάλις παρὰ τοῦ πάππα Εὐγενείου Δ', καὶ ἔκτοτε διέμεινεν ἐν Ἰταλίᾳ γενόμενος ἐνδεὲς παππολάτρης (α).

Παρὰ τῷ Βησσαρίωνι κατέφυγεν ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τοῦ ἀτυχοῦς καὶ γενναίου τελευταίου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως· καὶ ὅτε τῷ 1455 ἀπέθανεν ἐν Ῥώμῃ, ἀποκατέστησε κληρονόμον αὐτοῦ τὸν Βησσαρίωνα, ὅστις οὐκ ἀπεδέξατο τὴν κλη-

(α) Ὁ Πάππας Πῖος ὁ Β' ἀπένειμεν αὐτῷ τὸν τίτλον Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Μετὰ πολυετῇ διαμονὴν ἐν Ῥώμῃ μετέβη ὁ Βησσαρίων εἰς Βενετίαν, καὶ μετὰ θάνατον ἐκληροδότησε τὴν ἑαυτοῦ πολύτιμον βιβλιοθήκην εἰς τὴν Ἑνετικὴν δημοκρατίαν· ἔκτοτε ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Ἑνετίας ἐπικαλεῖται καὶ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *in partibus infidelium*. Ὅσα ἔγραφεν ἄλλοτε ὁ φίλος ἡμῶν Τ. Φιλήμων ἐν τῷ Αἰῶνι περὶ τοῦ δῆθεν ὑπάρχοντος ὅρου ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ Βησσαρίωνος, ὅπως ἀποσταλῇ ἡ βιβλιοθήκη αὐτοῦ εἰς τὴν ἐλευθερωθεσομένην Ἑλλάδα, εἰσὶν ἀνυπόστατα. Ὁ Βησσαρίων ἐξέδωκε λατινιστὶ πολλὰ συγγράμματα, ἐν οἷς διακρίνονται τὰ κατὰ τῶν συκοφαντῶν τοῦ Πλάτωνος (ἐν Ῥώμῃ 1469)· ἡ λατινικὴ μετάφρασις τῶν περὶ Σωκράτους τεσσάρων βιβλίων τοῦ Ξενοφῶντος (1533)· ἡ λατινικὴ μετάφρασις τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους (ἐν Παρισίοις 1516), καὶ τὸ ἐν Παρισίοις, 1471, ἐκδοθὲν *Orationes de bello Turcis inferendo*. Τὰ πλεῖστα τῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἔμειναν ἀνέκδοτα. Ἴδε περὶ τῆς Πλάτωνος ὑπερασπίσεως τοῦ Βησσαρίωνος τὴν πραγματείαν τοῦ σοφοῦ Bovin "*querelles des philosophes au XV siècle*" ἧς τὴν μετάφρασιν συνιστῶμεν τοῖς ἡμετέροις λογίοις. (*Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles lettres*. Τόμου Β' σ. 700.)

ρονομίαν, μεταδούς ταύτην τοῖς τέκνοις τοῦ Θωμᾶ, περὶ ὧν ἔγραψε πρὸς τὸν ἑαυτῶν παιδαγωγὸν τὴν κατωτέρω ἐκδιδομένην ἐπιστολήν, ἧς τὴν γνησιότητα εὐτόλμως ἴσως ἀμφισβητῶ. Ἐπὶ πᾶσι παρατηρητέα ἐστὶν ἐν αὐτῇ ἡ δουλικὴ ἀφοσίωσις πρὸς τὴν παπποκρατίαν, ἧς τὰ νάματα προσεπάθει ἐγχῦσαι ὁ Βησσαρίων ἐν ταῖς τρυφεραῖς καρδίαις τῶν ἀνεψιῶν τοῦ ἀτυχοῦς λεοντοκάρδου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Διὸ καὶ νουθετεῖ τούτους, καὶ ἐπιπλήττει δι' ἣν κατὰ τὴν ὁδοιπορίαν αὐτῶν ἔδειξαν ὀλιγωρίαν, καὶ οἷον ἀποστροφὴν πρὸς τὸν Πάππαν, τὸν ξενίζοντα τὸν ἑαυτῶν πατέρα καὶ αὐτούς! Ἡ πρὸς τοὺς τελευταίους γόνους τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ οἴκου Κωνσταντινουπόλεως παρότρυνσις τοῦ “μὴ ἐνθυμεῖσθαι ὅτι εἶναι βασιλέως ἀπόγονοι, ἀλλὰ διωγμένοι ἀπὸ τὸν τόπον των, ὀρφανοί, ὀλόπτωχοι, καὶ ὅτι εἶναι χρεῖα νὰ ζοῦν ἀπὸ ξένα χέρια” ἐξαρκούντως παριστᾷ τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τύχην τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους, ἣν τόσῳ καλῶς ἐξεικόνισεν ὁ ποιητὴς Σολωμὸς διὰ τῶν ἐξῆς στίχων·

Ξέρω ὅτι ἔβγαινες κρυφά,
Νὰ γυρεύῃς εἰς τὰ ξένα
Ἄλλα χέρια δυνατά.
Μοναχὴ τὸν δρόμο ἐπῆρες,
Ἐξανάλῃδες μοναχὴ·
Δέν εἶν' εὐκόλαις ἡ θύραις,
Ἐὰν ἡ χρεῖα ταῖς κουρταλῇ.

Ἴδου ἡ ἀποδιδομένη τῷ Βησσαρίωνι ἐπιστολή.

“Εὐγενέστατε ἄνερ καὶ ἡμῶν φίλτατε φίλων, ἐδεξάμην καὶ πρότερον καὶ νῦν διὰ τοῦ Ἑρμητιανοῦ γράμματα τῆς εὐγενείας σου, πρὸς ἃ οὐκ ἀπεκρινάμην, ἀναμένων ἵνα γένηται

τις ἀποκατάστασις εἰς τὴν πρόνοιαν τῶν αὐθιγνοπούλων.
Ἐπειδὴ οὖν νῦν ἐγένετο, νῦν καὶ γράφω. Παραμυθεῖσθαι μὲν καὶ ὑμᾶς καὶ τοὺς αὐθιγνοπούλους διὰ τὴν ἀφόρητον λύπην τοῦ μακαρίτου ἐκείνου καὶ ἁγίου δεσπότη οὐκ ἔστι τοῦ παρόντος καιροῦ· διὸ παραιτήσομαι τοῦτο τὰ νῦν. Γίνωσκε δὲ ὅτι ὁ ἁγιώτατος πάπας διὰ παρακλήσεως φίλων τινῶν καὶ οἰκείας καλοφειλείας ἔταξε νὰ δίδῃ κάτῃ μῆνα τὰ αὐθιγνόπουλα δουκάτα τριακόσια, ὥσπερ ἔδιδε καὶ τῷ ἁγίῳ δεσπότη. Θέλει δὲ καὶ ὀρίζει ὁ ἁγιώτατος πάπας ἵνα τὰ μὲν διακόσια κατὰ μῆνα νὰ εἶναι διὰ τὰ τρία ἀδελφία ἐπίσης ἀνέγκιστα, νὰ ἐξοδιάζωνται εἰς τροφὴν ἐκείνων καὶ ἀνδρώπων ὑποχειρίων αὐτῶν μικρῶν, ἕξ ἢ ἑπτὰ τοῦ κατ' ἐνός, καὶ εἰς ἀγορὰν καὶ τροφὴν ἀλόγων τεσσάρων τὸ ὀλιγώτερον, καὶ εἰς ρόγαν τῶν αὐτῶν ὑποχειρίων, καὶ εἰς ἐνδύματα τῶν αὐθιγνοπούλων, νὰ εἶναι καλὰ ἐνδύματα, καὶ κάπου νὰ περισσεύσῃ καὶ τίποτες τὸν κατ' ἓνα, διὰ νὰ βοηθηθῶσι κάπου εἰς ἀσθενείαν τους ἢ εἰς ἄλλην ἀνάγκην· καὶ τοῦτο θέλει νὰ γένη ἐξ ἅπαντος, καὶ νὰ μηδὲν γένη ἄλλῶς. Τὰ δὲ λοιπὰ ἑκατὸν δουκάτα τὸν μῆνα ἤγουν χίλια καὶ διακόσια τὸν χρόνον νὰ ἐξοδιάζωνται εἰς τινὰς ἄρχοντας καὶ καλὰ πρόσωπα, ὅποῦ νὰ εἶναι μετ' αὐτῶν, νὰ τὰ δουλεύουν καὶ νὰ τὰ συντροφιάζουν καὶ νὰ τὰ φυλλάττουσιν. Ἀκούσας δὲ ὁ ἁγιώτατος πάπας τὸ πόσοι εἶναι αὐτοῦ ὑπερεξάμασε καὶ καταγινώσκειταί μας. Καὶ γὰρ εἰς τὸν αὐθέντην τὸν μακαρισμένον ἐκείνον τοιοῦτον ἄνθρωπον ἐξάμαζον πῶς εἶχεν ἐδῶ τόσους, καὶ ἐκατηγόρουν τον ὅτι εἰς τὴν ξενιτείαν νὰ τρέφῃ τόσους μὲ ξένα δουκάτα καὶ ξένας ἐλπίδας, πόσω μᾶλλον τώρα, ὅποῦ ἦλθον καὶ ἄλλοι πλειότεροι παρὰ ὅποῦ ἦσαν ἐδῶ, καταγινώσκοντές των καὶ κατηγοροῦσίν των, καὶ μά-

λιστα εἰς αὐτὸν τόπουλα νέα καὶ ὀρφανά, ὅπου οὔτε ἀξίωμα οὔτε ὄνομα οὔτε φήμην ἔχουσι. Καὶ οὐ μόνον καταγινώσκουσὶ τοὺς, ἀλλ' οὐδὲ βούλονται νὰ ἐξοδιάξωσιν ἓνα τορνέσιν πλέον, καὶ ἄμποτες μᾶς τὸ ἔταξαν νὰ τὸ φυλάξωσι τελείως καὶ νὰ μηδὲν μεταβληθῶσιν, ὥσπερ ἐποίησαν καὶ ἄλλοτε. Δι' αὐτὸ εἶναι χρεῖα νὰ φροντίζη ἡ εὐγενεία σου μετὰ τοῦ ἀρχόντου τοῦ Κριτοπούλου τοῦ ἱατροῦ τοῦτο, ὅπου κατὰ τὸ παρὸν ἔχετε τὴν φροντίδα τῶν αὐτὸν τοπούλων. Ἐπαναστήσωμεν τίς νὰ τὰ διοικῇ, ἢ τίς εἶναι ἀναγκαῖος νὰ κρατηθῇ· καὶ μετὰ ταῦτα θέλουσι μερισθῇ μετὰ βουλῆς ἐδικῆς μας εἰς ἐκείνους ὅπου θέλουσιν ἀπομένειν. Ἐμένα γοῦν προηγουμένως φαίνεται με ὡς ἀναγκαιότατον ὅπου δὲν ἤμπορεῖ νὰ λείψῃ, πρῶτον ὁ ἱατρός, δεύτερον ὁ διδάσκαλος Ἕλλην, τρίτον ὁ διδάσκαλος Λατῖνος, τέταρτον ὁ δραγουμάνος. Οὗτοι γοῦν εἰσὶν ἀναγκαιότατοι καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ λείψωσιν. Ἔτι δὲ καὶ εἰς ἡ δύο παπᾶδες Λατῖνοι εἶναι ἀναγκαιότατοι διὰ νὰ ψάλλωσι λειτουργίαν Λατινικὴν συνεχῶς. Εἶναι γὰρ χρεῖα νὰ ζῶσι τὰ παιδία Λατινικῶς, ὥσπερ ἐβούλετο καὶ ὁ μακαρισμένος πατήρ των. Καὶ οἱ ἄρχοντες ὅπου θέλουσιν εἰσθῆαι μετ' ἐκείνους, εἶναι χρεῖα νὰ προσέχωσιν εἰς τοῦτο, νὰ μηδὲν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν διὰ τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα, ὡσὰν τὸ ἐποίησαν εἰς τὴν στρατάν ὅπου ἤρχεσθε, διότι ἂν φεύγωσιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἶναι χρεῖα νὰ φεύγωσι καὶ ἀπὸ τὴν Φραγγίαν. Οὐδὲ τινὰς γὰρ θέλει ἄνθρωπον ὅπου τὸν ὀνομάζει ἄπιστον καὶ αἰρετικὸν καὶ ἀποστρέφεται τὸν φανερά. Ἀφ' ὅτου γοῦν τοῦτοι οἱ ἀναγκαῖοι οὓς εἶπαμεν νὰ κατασταθῶσι καὶ στηθῇ τὸ μερτικόν των, τότε θέλει εἰσθῆαι· τοῦτο δὲ θέλω τὸ καὶ τάξιεν ἐγὼ ἐδῶ καὶ θέλω τοὺς καταστήσειν, τότε θέλετε ἰδεῖν τὸ ὑπόλοιπον

πόσον εἶναι καὶ πόσον ἀπομένει ἀπὸ τὰ ἀσ' φλωρία. Καὶ τότε ἡ εὐγενεία σας ὅλοι ἀντάμα θέλετε ἀποκαταστήσειν τίς νὰ ἀπομείνῃ καὶ τί νὰ ἔχῃ ὁ καθεὶς μετὰ βουλῆς ἡμετέρας. Ἐμένα οὖν φαίνεται μου, ὅτι ὅσον εἶναι πλείονες καὶ ελαφρώτεροι ὅπου μέλλουν νὰ ἀρκεσθοῦν μὲ ὀλίγον ὁ καθεὶς, εἶναι δὲ ἄλλως χρήσιμοι, τόσον θέλει εἰσθεῖν κάλλιον, διότι θεωροῦσιν ἔχει τὰ παιδία πλείονα συντροφίαν καὶ πλείονα δουλοσύνην καὶ πλείονα τιμὴν. Ὅμως τοῦτο θέλομεν τὸ σκέψασθε ἀντάμα, καὶ θέλομεν ποιήσειν τὸ κάλλιον. Ἡ εὐγενεία σου εἶναι κατὰ τὸ παρὸν ὥσπερ διοικητῆς τῶν παιδίων μετὰ τοῦ Κριτοπούλου· εἶναι γοῦν ἀνάγκη πρὸ πάντων νὰ φροντίζετε τὴν παίδευσίν των καὶ τὰ ἥθη των, νὰ γίνουν καλὰ καὶ πεπαιδευμένα, ἃν θέλετε νὰ ἔχουν τιμὴν ἐδώ· εἰδὲ μή, θέλουν τὰ καταφρονήσειν καὶ αὐτὰ καὶ ἐσᾶς ἐδώ, καὶ οὐδὲ στραφεῖν θέλουν νὰ σᾶς ἰδοῦν. Μὲ τὸν μακαρίτην τὸν αὐθεντήν τὸν πατέρα τους ἐσυντύχαμεν περὶ τούτου· καὶ ἐκεῖνος ἐβούλετο νὰ τὰ ἐνδύσῃ καὶ νὰ ποιήσῃ νὰ ζοῦν Φράγγικα παντελῶς, ἤγουν νὰ ἀκολουθεῖσι τὴν ἐκκλησίαν κατὰ πάντα ὡσὰν Λατῖνοι καὶ οὐχὶ ἀλλέως, νὰ ἐνδύνωνται Λατινικῶς, νὰ μάθουν νὰ γονατίζουν τοὺς ὑπερέχοντας καὶ πάπαν καὶ καρδινάλιους καὶ τοὺς ἄλλους αὐθεντάς, νὰ ἀποσκεπάζωνται τὸ κεφάλι τους, νὰ τιμῶσι τοὺς χαιρετῶντας αὐτούς, ὅταν ὑπάγουν νὰ ἰδοῦν καρδινάλιν ἢ ἄλλον αὐθεντήν, νὰ μηδὲν καθεῖσιν ποσῶς, ἀμὴ νὰ γονατίζουν καὶ ἀπέκει ὅταν τοὺς εἶπῃ ἐκεῖνος νὰ σηκοθοῦσιν. Ὁ δὲ μακαρίτης ἐκεῖνος ἔλεγεν ὅτι καὶ πολλάκις αὐτοὺς τὸ εἶπε νὰ μηδὲν καθεῖσιν. Αὐτὰ οὖν ὅλα εὐθυμᾶσθε τα νὰ τοὺς νοθεύετε καὶ νὰ τοὺς παιδεύετε καλὰ. Ἐτι ποιήσετε ὅτι τὸ βαδισμὰ τους νὰ εἶναι σεμνὸν καὶ τίμιον, ἢ ὁμιλία τους

χρησιμωτάτη καὶ ἡ φωνή τους νὰ εἶναι μετρία καὶ ἡρέμη, τὸ βλέμμα τους προσεκτικόν, νὰ μηδέν χάσκωσιν ἐδῶθεν καὶκεῖθεν. Ἄς τιμοῦν πάντας, ἅς ἀγαποῦν πάντας, ἅς συντυχαίνωσι πάντας καὶ τοὺς ἐδικούς των καὶ τοὺς ξένους μετὰ τιμῆς· νὰ μὴν εἶναι ἀλαζονικοί, ἅς εἶναι ταπεινοὶ καὶ ἡρεμοὶ· καὶ μηδέν ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι βασιλέως ἀπόγονοι, ἀμὴ ἅς ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι διωγμένοι ἀπὸ τὸν τόπον των, ὀρφανοί, ξένοι, ἐλόπτωχοι, ὅτι ἂν δέν ἔχωσιν ἀρετήν, ἂν δέν εἶναι φρόνιμοι, ἂν δέν εἶναι ταπεινοί, ἂν δέν τιμῶσι πάντας, οὐδέ τοὺς θέλουν τιμήσειν οἱ ἄλλοι, ἀμὴ θέλουν τοὺς ἀποστρέφεσθαι πάντες. Αὐτὰ οὖν ὅλα φροντίστετέ τα καλὰ ἢ εὐγένειά σου μετὰ τοῦ Κριτοπούλου, ἐπειδὴ τὸ γομάρι ἐπάνω σας εἶναι. Πρὸς τούτοις ἅς ἐπιμελοῦνται νὰ μάθουν γράμματα, νὰ προκόψουν, νὰ μὴν ἐνθυμοῦνται ὅτι εἶναι εὐγενικοί· ἡ εὐγένεια χωρὶς ἀρετῆς δέν εἶναι τίποτες καὶ εἰς πάντας μὲν τοὺς αὐθέντας, ὅπου ἔχουν καὶ μεγάλας αὐθεντίας καὶ ἀρχάς, καὶ μᾶλλον εἰς αὐτοὺς ὅπου ἔχασαν ὅλα. Διὸ ἅς σπουδάζουν νὰ μάθωσιν, ἅς ἔχουν εὐπείθειαν καὶ ὑποταγὴν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὴν εὐγένειάν σου, καὶ εἰς τὸν ἱατρὸν ὅπου τοὺς ἐνέδρεψε, καὶ εἰς τὸν διδάσκαλόν των, καὶ ἅς σᾶς ὑπακούωσι, καὶ ἅς ποιοῦν τὸ τοὺς λέγετε ἐξ ἅπαντος· ἅς μάθῃ ὁ καθεὶς ἀπ' αὐτοὺς ἐκ στήθεους ἓνα προσφώνημα τὸ πλέον μικρὸν εἰς τὸν πάπαν, νὰ τὸ εἴπωσι τὸν πάπαν γονατιστοὶ καὶ ἀποσκέπαστοι ὅταν ἔλθωσιν ἐδῶ, καὶ νὰ μηδέν γένη ἄλλέως. Ὅταν περιτατοῦν εἰς τὴν στρατὸν καὶ οἱ ἄνθρωποι ἀποσκηπάζωνταί τους καὶ τιμοῦν τους, ἅς ἀποσκηπάζωνται καὶ αὐτοὶ τὸ καπάσι των ἢ ὀλότελα ἢ πλεῖον ἢ ὀλιγώτερον ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ὅμοίως καὶ ἂν ἔρχωνται ξένοι εἰς τὸ σπῆτι τίμιοι ἄνθρωποι νὰ τοὺς βλέπουσιν, ἅς τοὺς

προσηκονοῦνται, ἃς τοὺς ἀποσκεπάζονται, ἃς τοὺς παρεκβάνουσι κατὰ τοὺς ἀνδρώπους. "Ἄς συντυχαίνωσιν ὀλίγα μὲν, ἔντιμα δὲ καὶ εὐχαριστικά καὶ ταπεινά, νὰ μὴν γελῶσι ποσῶς, νὰ μὴν διαχέτῳνται, ἀλλὰ μετὰ κατῳεστηκότος καὶ σοβαροῦ φρονήματος ἃς τοὺς συντυχαίνωσιν. Εἰς τὴν τροφήν των ἃς εἶναι προσεκτικοὶ καὶ ἐγκρατεῖς· εἰς τὸ τραπέζι των ἃς κάθωνται μετὰ προσοχῆς καὶ παιδεύσεως· ἂν θέλετε νὰ εἶναι πεπαιδευμένοι εἰς τοὺς ἔξω, ποιήσατε νὰ εἶναι πεπαιδευμένοι εἰς τοὺς ἐδικοὺς των. "Ἄς μὴν ἀναισχυντοῦν τινά, συνηθίστετέ τους ἀπὸ τώρα καλὰ ἥσθη καὶ ταπεινά καὶ ἡμέρα. "Ἄς μανθάνωσιν ἀπὸ τώρα νὰ γονατίζουν ἐπιτήδεια καὶ εὐμορφα, καὶ νὰ μὴν τὸ ἔχωσιν ἐντροπὴν ὅτι μεγάλοι ῥηγάδες καὶ βασιλεῖς τὸ ποιοῦσιν. "Ὅταν σεβαίνουσι εἰς ἐκκλησίαν Λατινικήν, ἃς γονατίζουν καὶ ἃς εὐχῶνται ὥσπερ οἱ Λατῖνοι. Ὑπαγένετέ τους συνεχῶς εἰς τὰς ἐκκλησίας, εἰς τὰς λειτουργίας, καὶ ἃς στέκωνται μετὰ εὐλαβείας καὶ προσοχῆς χωρὶς γέλωτος, χωρὶς λαλίας. "Ἄς γονατίζουν καὶ ἃς ἀποσκεπάζονται ὥσπερ οἱ Λατῖνοι καὶ ἃς μιμοῦνται ἐκείνους. "Ἄν οὕτως ποιῶσι, θέλουσι βοηθῆσθαι, θέλουν ἔχειν τιμὴν παρὰ πάντας, θέλω δυνηθῆναι καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς συνεργῶ. Εἰ δὲ τάναντία ποιοῦσιν, ἐγὼ δὲν θέλω δυνηθῆναι νὰ τοὺς βοηθῆσω οὐδὲ ὅλως, οἱ ἄνθρωποι θέλουν τοὺς ἀποστραφεῖν, καὶ τινὰς δὲν θέλει τοὺς τιμήσειν οὐδὲ ποσῶς.

“Ταῦτα δὲν λέγω γράφειν τὴν εὐγένειάν σου καὶ τοὺς ἄλλους μὲ τόσῃ πολυλογίᾳ, εὐκαιρα καὶ μάταια· ἀλλὰ διὰ νὰ τὰ λέγετε συνεχῶς τὰ αὐθεντόπουλά, νὰ ποιήσητέ τους νὰ τὰ ἀναγινώσκῃ συνεχῶς ὁ διδάσκαλός των, νὰ τα ἀγροικοῦν καλὰ διὰ νὰ τὰ ποιῶσιν. Ἐκείνους τὰ ἡδέλα γράφειν· ἀλλ’ ἐπειδὴ ἐκεῖνοι ὥς νέοι ἀκόμι δὲν τὰ ἀγροικοῦν καλὰ,

δι' αὐτὸ γράφω τα τὴν εὐγένειάν σου, νὰ τοὺς παραινῇτε καὶ ἀπὸ λόγου μου καὶ ἀπὸ ἐδικοῦ σας νὰ ποιῶσιν ὥσαν γράφομεν.

“Ἐνταῦθα εἶναι θανατικὸν κατὰ τὸ παρόν· δι' αὐτὸ ἐφάνη καλὸν μετὰ βουλὴν τῶν ἀρχόντων ὅπου εἶναι ἐδῶ, καὶ μὲ τὸ θέλημα τοῦ ἁγιωτάτου πάπα νὰ μὴν ἔλθουν τὰ αὐθεντόπουλα ἐδῶ διὰ τὸν κίνδυνον. Ἀλλ' οὐδ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀγκῶνα νὰ εἶναι, ἐπειδὴ οὐδέ αὐτὸς ὁ τόπος εἶναι γερός, ἀμὴ νὰ διαβῇτε νὰ ὑπάγετε εἰς ἄλλην χώραν τὴν λέγουσι Τζίκολον, ὅπου εἶναι καλὸς ἀήρ, νὰ στέκετε ἐκεῖ ἕως τοῦ Σεπτεμβρίου, ἢ Ὀκτωβρίου μὲ τοὺς αὐθεντοπούλους καὶ τὴν ἀνθεντοπούλαν. Σκέψασθε ἐσεῖς ἐν τῇ μέσῳ, ἂν πρέπη νὰ ἀπομένουν αὐτοῦ πάντοτε, ὥσαν βούλονται καὶ οἱ ἄρχοντες ὅπου εἶναι ἐδῶ. Ὁ μακαριώτατος πάπας καὶ ἐγὼ γράφομεν τὸν λεγάτον τῆς μάρκας ὅπου νὰ σας βοηθήσῃ καὶ νὰ σᾶς συνδράμῃ εἰς εἴτι εἶναι χρεῖα· αὐτοῦ εἶναι καὶ τις ἐπίσκοπος ἐδικός μου, ὅπου εἶναι τοῦ Κώμου καὶ ἦτον καὶ δουλευτῆς τοῦ ἁγίου δεσπότη. Τὸ Τζίκολον εἶναι ἐνοριὰ του, καὶ ἔχει καὶ ἐκεῖ καλὸν ὀσπῆτιον, καὶ θέλει σας τὸ δώσειν νὰ κατοικήσετε ἐκεῖ, καὶ θέλει σας συνεργήσῃν εἰς ὅτι εἶναι δυνατόν.

Ἐκ Ῥώμης Αὐγούστου 2', αὐξέ 3'τους. Ὁ Βησσαρίων καρδινάλις καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.”

Τί ἀπέγειναν τὰ τέκνα ταῦτα τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, οἱ νόμιμοι καὶ μόνοι κληρονόμοι Κωνσταντίνου Παλαιολόγου(α);

(α) Τοῖς πᾶσι γνωστόν ἐστίν, ὅτι ἐκ τῶν δύο ἀδελφῶν τοῦ ἀκλήρου Κωνσταντίνου ὁ μὲν Δημήτριος ἐκὼν ἄκων δοὺς εἰς γάμον

Ἐκ τῶν τεσσάρων τέκνων τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, ἅπερ ἔσχεν ἐκ τοῦ γάμου αὐτοῦ μετὰ τῆς Αἰκατερίνης, θυγατὶς τοῦ Γενουηνσίου Ζαχαρίου Ἀζζάρη, των μὲν θηλέων ἡ μὲν πρωτότοκος Ἑλένη ὑπανδρεύθη μετὰ Λαζάρου δεσπότη Σερβίας, καὶ μετὰ καιρὸν λαβοῦσα τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἐν Λευκάδι ἀπέθανεν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ τῷ 1474· ἡ δὲ ἑτέρα κόρη τοῦ Θωμᾶ ὑπανδρεύθη μετὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Μοσκοβίας Ἰβάν Βασιλίβιτζ, ἀποστείλαντος ἐπὶ τούτῳ πρεσβεῖαν τῷ πάππῳ Πίῳ Β'. Ἡ Σοφία προῖκα ἔλαβε τὰ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δικαιώματα τῶν Παλαιολόγων· καὶ ἔκτοτε (1497) τὸ ἐθνόσημον τῆς Ῥωσσίας φέρει τὸν δικέφαλον ἑτὸν, τὸ ῥωμαϊκὸν τοῦτο ἔμβλημα, ὃ μετὰ παρέλευσιν πολλῶν αἰώνων οἱ δύο τελευταῖοι Παλαιολόγοι, Ἰωάννης καὶ Κωνσταντῖνος, μετεχειρίσθησαν πάλιν εἰς τὰ ἑαυτῶν αὐτοκρατορικὰ οἰκόσημα. Ὁ δὲ σταυρὸς τοῦ ῥωσικοῦ ἐθνοσήμου ἐστὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ σταυρὸς τῶν Παλαιολόγων.

Τῶν δὲ ἀρρένων τέκνων ὁ μὲν Ἑμμανουὴλ ἐπιστρέψας εἰς Κωνσταντινουπόλιν ἔτυχεν εὐμενεστάτης ὑποδεξιώσεως παρὰ τοῦ Μωάμεθ, καὶ νυμφευθεὶς ἐκεῖ ἐγέννησε δύο υἱούς, ἐξ ὧν ὁ μὲν Ἰωάννης ἀπέθανεν ἐν βρεφικῇ ἡλικίᾳ, ὁ δὲ Ἀνδρέας μεταβαλὼν θρήσκευμα ὠνομάσθη Μωάμεθ, καὶ ἀπέθανεν ἐν παρασβύστῳ.

Ὁ δὲ Ἀνδρέας, ὁ νεώτερος υἱὸς τοῦ Θωμᾶ, ἀσπασθεὶς

τὴν ἑαυτοῦ μονογενῆ κόρην εἰς Μωάμεθ Β' τὸν κατακτητὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐδέξατο παρὰ τοῦ γαμβροῦ του μετὰ πολυτάλαντου συντάξεως τὸ ἀξίωμα Πρίγκηπος Ἀδριανουπόλεως, ὃ παρητήσατο μετ' ὀλίγον χρόνον, καὶ λαβὼν τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἀπέθανε τῷ 1471 πρεσβεύων τὸ ὀρθόδοξον δόγμα.

τὸν δυτικισμὸν ἀποκατέστη ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπου συνῆψε γάμον μετὰ ἀκολάστου γυναικὸς ἐξ Ἑλλάδος ἐλκούσης τὸ γένος. Ὁ Ἀνδρέας ἦτο ὀργίλου χαρακτῆρος καὶ ἀδυνάτου νοός. Τῷ 1502 παρεχώρησε διὰ διαθήκης πρὸς τὸν Φερδινάνδον καὶ τὴν Ἰσαβέλλαν, βασιλεῖς τῆς Ἰσπανίας, τὰ ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου ἑαυτοῦ δικαιώματα, καὶ μετὰ χρόνον τινὰ τὰ αὐτὰ δικαιώματα παρεχώρησε τῷ βασιλεῖ τῆς Γαλλίας. Ὁ Ἀνδρέας ἀπέθανεν ἐν Ῥώμῃ, καὶ ἐτάφη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Πέτρου. Ἡ τύχη τῶν τέκνων αὐτοῦ ἐστὶν ἄγνωστος.

Ἐκτοτε πόσοι Παλαιολόγοι ἀνεφάνησαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἔχοντες ἀξιώσεις κληρονόμου τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου!

Ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Cornwall, ὑπάρχει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς πόλεως Λανδούλφ (Landulph) χαλκίνη λεπίς, εὗρεθεισα πρὸ ἐτῶν ἐν τάφῳ ἀνορυχθέντι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ, φέρουσα ἀγγλιστὶ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν·

“Here lyeth ye body of Theodore Paleologus, of Pesaro in Italye, descended from ye imperial lyne of ye last Christians emperors of Greece; being ye sonne of Camilio, ye sonne of Prosper, ye sonne of Theodoro, ye sonne of John, ye sonne of Thomas, second brother of Constantine Paleologus, the 8th of that name, and last of y^t lyne y^t rayned in Constantinople until subdued by ye Turks, who married w^t Mary, ye daughter of William Balls, of Hadlye in Suffolk, gent. and had issue 5 Children, Theodore, John, Ferdinando, Maria, and Dorothy; and departed this life at Clyfton, ye 21th of jan. 1636.”

Δηλαδή· “Ἐνταῦθα κεῖται τὸ πτώμα Θεοδώρου Παλαιο-
λόγου ἐκ Πεσάρου τῆς Ἰταλίας, καταγομένου ἀπὸ τοῦ αὐτο-
κρατορικοῦ κλάδου τῶν τελευταίων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων
τῆς Ἑλλάδος, ὑπάρξαντος υἱοῦ Καμίλου, υἱοῦ Προσπέρου,
υἱοῦ Θεοδώρου, υἱοῦ Ἰωάννου, υἱοῦ Θωμᾶ, δευτέρου ἀδελφοῦ
Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τοῦ ὀγδόου τὸ ὄνομα καὶ τοῦ
τελευταίου τοῦ κλάδου τούτου βασιλεύσαντος ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει μέχρι τῆς ἐξώσεως αὐτοῦ παρὰ τῶν Τούρκων· ὑπαν-
δρευθεὶς μετὰ Μαρίας θυγατρὸς τοῦ εὐγενοῦς Γουλιέλμου
Μπάλς, ἐκ Χαδλιέ, ἐν τῇ κομητείᾳ Συμφόλκ, ἐξ ἧς ἔλαβε πέντε
τέκνα, Θεόδωρον, Ἰωάννην, Φερδινάνδον, Μαρίαν καὶ Δωρο-
θέαν. Ἀπέθανεν ἐν Κλύφτον τὴν 21 Ἰανουαρίου 1636.”

Εἰς τὴν ἐπιτύμβιον ταύτην γενεαλογίαν ὑπάρχει κενόν· ὁ
Θωμᾶς Παλαιολόγος ἀδελφὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος
Κωνσταντινουπόλεως οὐκ εἶχεν υἱὸν Ἰωάννην· ἡ ἐπιτύμβιος
ἐπιγραφή παρέλειψε γόνου ἢ γόνων τὸ ὄνομα, καὶ αὐτοῦ τοῦ
Ἀνδρέου, ὃν οἱ ἀπόγονοι ἀποκατεστάθησαν εἰς Πέσαρον τῆς
Ἰταλίας, ὡς μαρτυροῦσιν ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ τῆς πόλεως
ταύτης (α).

“Ὅτε ἀνωρύχθη ἐν Λανδούλφ ὁ τάφος τοῦ Θεοδώρου Πα-
λαιολόγου, εὗρέθη τὸ πτώμα αὐτοῦ θαυμασίως διατετηρη-
μένον· καὶ ἡ ὁμοιότης τοῦ προσώπου αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐν Φλω-
ρεντίᾳ ὑπάρχουσαν εἰκόνα τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Παλαιο-
λόγου ἐξέπληξε τὸν αὐτόπτην μάρτυρα τῆς ἐξορύξεως τοῦ
τάφου τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου (α). Κατὰ τὸν αὐτὸν μάρ-
τυρα τῆς ἐξορύξεως, ὁ Θεόδωρος οὗτος Παλαιολόγος ὑπῆγεν

(α) 70 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνδρέου ἀναφαίνεται Παλαιολόγος
τις ἐν τῇ πόλει Πεσάρῳ.

ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἀγγλίαν ἐν τῇ συνοδίᾳ ἐνὸς ἐκ τῶν Ἀρουν-
δελ, ὡς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς.

Ἐκ τῶν πέντε τέκνων τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου ὁ
Ἰωάννης καὶ ὁ Φερδινάνδος ἐγένοντο ἄφαντοι· ἡ Μαρία ἀπέ-
θανεν ἄγαντος τῷ 1674 εἰς Λανδούλφ, ἡ Δωροθέα ὑπανδρευ-
θεῖσα τῷ 1656 ἀπέθανε τῷ 1681, καὶ εἰς τὸ νεκρολόγιον τῆς
πόλεως Λανδούλφ ἐνεγράφη ὁ θάνατος αὐτῆς ὡς ἐξῆς· “Do-
rothea Palcologus de Stirpe imperatorum.” Ὁ δὲ Θεόδωρος ὁ
πέμπτος υἱὸς Θεοδώρου Παλαιολόγου ἀπέθανε τῷ 1693, ὢν
ἀπλοῦς ναύτης ἐν τῷ Βασιλικῷ ναυτικῷ τῆς Ἀγγλίας ἐπὶ
Καρόλου τοῦ Β', ὡς ἐπιμαρτυρεῖ ἔγγραφον ὑπάρχον ἐν τοῖς
ἀρχείοις τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου.

Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀπέθανε ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ
ἀμαξηλάτης τις, τελευταῖος ἀπόγονος τοῦ ἀγγλικοῦ βασιλικοῦ
οἴκου τῶν Πλανταζενέτ.

M. II. B.

(α) Ἴδε τόμον VIII τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας
τοῦ Λονδίνου.